

УДК 316.6:159.922.4

**ЗМІСТ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА В СИТУАЦІЇ
ВОЄНІЗОВАНОГО КОНФЛІКТУ МІЖ ДЕРЖАВАМИ**

М.О.Давидюк, А.С.Поливана

***Анотація.** Простежено динаміку зміни структурних компонентів етнічних стереотипів – авто-і гетеростереотипів – в різних ситуаціях міжетнічної взаємодії – в умовах мирного співіснування етносів та в ситуації воєнізованого конфлікту; за допомогою методів експериментальної психосемантики виявлено позитивні й негативні зрушення в етнічних стереотипах студентської молоді упродовж 2014 року.*

***Ключові слова:** етнічний стереотип, автостереотип, гетеростереотип, психосемантика, студентська молодь.*

***Аннотация.** Описана динамика изменения структурных компонентов этнических стереотипов – авто- и гетеростереотипов – в различных ситуациях межэтнического взаимодействия – в условиях мирного сосуществования этносов и в ситуации военизированного конфликта; с помощью методов экспериментальной психосемантики выявлены положительные и негативные изменения в этнических стереотипах студенческой молодежи в течение 2014 года.*

***Ключевые слова:** этнический стереотип, автостереотип, гетеростереотип, психосемантика, студенческая молодежь.*

***Summary.** The dynamics of change of structural components of ethnic stereotypes is traced in the different situations of ethnic co-operation – in the conditions of peaceful existence of states and in the situation of the militarized conflict. By the methods of experimental psychosemantic found out positive and negative changes in the ethnic stereotypes of student young people during 2014 years.*

***Keywords:** ethnic stereotypes, avtostereotyp, heterostereotyp, psychosemantic, students.*

Сучасне світове співтовариство опинилося перед загрозою масштабних протистоянь, що можуть бути спровоковані міжетнічними конфліктами. Відтак надзвичайно актуальною виявляється потреба створення дієвих стратегій мирного розв'язання такого роду конфліктів і профілактики ксенофобії, екстремізму, шовінізму. Особливої гостроти ця проблема набуває у контексті молодіжного середовища і його субкультур, особливо ультраправих рухів (поширених на теренах сучасної Росії). Ситуація, що склалася в Україні нині, лише посилює тенденції взаємного несприйняття як в середині країни між представниками різних регіонів, етносів та субетносів, так і на рівні міждержавних стосунків. З огляду на це, надзвичайно **актуальним** виявляється дослідження етнічних стереотипів юнаків і дівчат, визначення небезпечних тенденцій у юнацькому середовищі і пошук психолого-педагогічних шляхів їх подолання.

Мета статті: на основі експериментальних даних описати наслідки негативного впливу етнічних стереотипів на юнаків та дівчат з різним досвідом міжетнічної взаємодії.

Стереотипи приймаються людьми за знання, проте фактично містять в собі лише неповний і односторонній опис якогось факту дійсності. Цей опис, як правило, поєднується з сильними емоційними відношеннями (симпатія або антипатія, ухвалення або неприйняття), і зі встановленими традицією або звичаєм моделями поведінки, а також оцінки подібного факту дійсності. Стереотипи зазвичай некритично засвоюються людиною під впливом її соціального оточення.

Явище стереотипізації, не зважаючи на всі недоліки, зберігається, тому що воно позбавляє людину від необхідності творчо переробляти всі враження від фізичного й соціального середовища, що оточує людину. Без стереотипізації людям довелося б детально інтерпретувати кожен новий факт, кожен ситуацію, неначебто вони не мають ніякого життєвого досвіду.

Соціальний стереотип – це спрощене, часто одностороннє, спотворене знання про людей, неточне, надмірно загальне. Термін «соціальний стереотип» введений в психологію в США У. Ліппманом у зв'язку із загостренням расової проблеми. Різновидом соціальних стереотипів є етнічні стереотипи.

Кожна етнічна група (плем'я, народність, нація, будь-яка група людей, пов'язана спільністю походження і відрізняється певними рисами від інших людських груп) володіє своєю груповою самосвідомістю, яка фіксує її, – дійсні і уявні – специфічні риси. Будь-яка нація так чи інакше інтуїтивно асоціюється з чимось.

Підкреслюючи соціальну суть стереотипу, В. Агеєв висуває ідею про існування культурно зумовлених способів сприйняття, свого роду «ключів» для прочитання та інтерпретації соціальної реальності. В умовах власної культури ці механізми забезпечують ефективне орієнтування особи в соціальному оточенні. «Але ці ж самі «ключі» можуть виявитися абсолютно неадекватними й недостатніми у процесі сприйняття представників інших культур, причому, чим суттєвіші відмінності між культурами, тим меншою мірою здатні до застосування «ключі» однієї культури для згорнутого й автоматичного прочитання представниками іншої» [1, с. 139]. Саме наявністю закріплених в культурі форм перцепції автор пояснює специфіку сприйняття іноземців, коли люди з віддалених культур навіть в чисто зовнішньому плані здаються дуже схожими один на одного, аж до ілюзій повної ідентичності.

Структура етнічного стереотипу містить когнітивну, афектну й поведінкову складові. Когнітивні складові етнічного стереотипу характеризуються тим, що інформація, на якій вони засновані, співвідноситься не з самим соціальним об'єктом, а, головним чином, з іншими і найчастіше суб'єктивними знаннями людини. Інформаційні складові стереотипу повинні бути співвіднесені не з інформацією, яку фактично отримує людина при знайомстві з реальним представником етнічної групи, а із загальногруповим знанням, закладеним попередніми стереотипами.

Згідно з Б.Поршневим, у стереотипі виділяють чотири основні параметри. Передусім, це зміст – набір характеристик, що приписуються соціальній або етнічній групі. По-друге, ступінь узгодженості – одноманітність характеристик, що приписуються об'єкту стереотипізації різними індивідами. Спрямованість – загальне позитивне або негативне сприйняття об'єкта стереотипу. А інтенсивність – ступінь упередженості [6].

Якнайповніший аналіз властивостей етнічних стереотипів представлений російським етнопсихологом Т.Стефаненко. Так, важливою властивістю вважається стійкість, ригідність стереотипів до нової інформації. Проте ця стійкість відносна: при зміні відносин між групами їхній зміст і спрямованість можуть змінюватися. В результаті дії механізму «емоційної інверсії» позитивні характеристики трансформуються в негативні (економність – у жадібність, сміливість – у нахабство, обережність – у боязкість, гордість – у зарозумілість, дипломатичність – у лицемірство).

Ще одна властивість стереотипів – узгодженість – ступінь єдності уявлень членів стереотипізованої групи. За словами Т.Стефаненко, існує дві гіпотези, що пояснюють узгодженість стереотипів: гіпотеза упередження, згідно з якою консенсус відображає одноманітну упередженість частини індивідів, і гіпотеза неучтвта, що пояснює консенсус недоліком контактів з групою, що стереотипізується [11, с.370]. Широкого розповсюдження набула теорія самокатегоризації Дж. Тернера, у рамках якої узгодженість стереотипів у представників національних груп пов'язується з соціальною ідентичністю, яка підсилює однорідність групи й забезпечує згоду її членів.

Істотною властивістю стереотипу вважається і його неточність або помилковість. Природна тенденція оцінювати всіх представників групи, як таких, що володіють певною якістю, не завжди виправдана. У середині ХХ століття набула поширення гіпотеза «зерна істини» О.Клайнберга, згідно з якою об'єм дійсних знань стереотипу вищий за об'єм помилкових. Стереотипи є не просто довільною думкою, жодним чином не обумовленою об'єктивними характеристиками об'єкта, а образом, який з більшою або меншою повнотою концентрує явища реальності. Тому «етнічні стереотипи як образи

етнічних спільнот відображають, хоча і в спотвореному або трансформованому вигляді, об'єктивну реальність: властивості двох взаємодіючих етнічних груп і відношення між ними» [10, с. 295].

На основі узагальнення ряду досліджень Т. Стефаненко виділяє ознаки точності стереотипу: однастайна думка двох груп щодо рис, які характеризують третю; узгодженість між сприйняттям групою самою себе і її сприйняттям іншою групою; виразність, постійність у часі й узгодженість між членами однієї групи в приписуванні певних рис іншій. Крім того, точність взаємних стереотипів представників різних етносів перебуває в безпосередній залежності від ступеня схожості їхніх культур [10].

Емоційно-оцінні складові етнічного стереотипу формують певне ставлення до соціальних явищ. За словами І.Кона: «Етнічні стереотипи, утілюючи властиві спільній свідомості уявлення про свій власний і чужі народи, не просто підсумовують певні відомості, а й виражають емоційне ставлення до об'єкта. У них своєрідно сконденсована вся історія міжнаціональних відносин. Вже простий опис тих або тих рис містить у собі певний оцінний елемент» [4, с.311].

Вони можуть містити в собі як позитивний, так і негативний емоційний заряд. Як правило, інша фізична зовнішність, соціокультурні ознаки, соціально-економічний і політичний устрій викликають у людей негативну оцінку. Це відбувається навіть всупереч свідомо прийнятій людиною ідеології [3]. Залежно від взаємин між етнічними групами, ці уявлення можуть змінюватися: у період співпраці стереотипи містять позитивні оцінки етносу, а під час міжетнічних конфліктів – негативні, тобто набирають негативних ознак.

Найвиразніше оцінний характер етнічних стереотипів відбивається в традиційному поділі на автостереотип — уявлення про власну (ін-групу), і гетеростереотип – уявлення про зовнішню (аут-групу). Теоретичною передумовою виділення цих компонентів стала ідея видатного ученого Б. Поршнева про дихотомію «Ми – вони» як основоположну для становлення самосвідомості людини [цит. за 7, с. 86].

У концепції Г.Солдатової автостереотипами є «інтегруючі етнос атрибуції-уявлення про дійсні або уявні риси групи», а гетеростереотипи — «етнодиференційні атрибуції-уявлення про інші групи» [9, с.70]. Проте, автостереотип і гетеростереотип – не автономні одиниці, а структурні взаємозалежні компоненти цілісного утворення особової або групової самосвідомості.

Особливістю автостереотипів є прагнення внести до їхнього змісту риси ідеалу власного етносу, підкреслити найбільш самотні якості національного характеру. Основою гетеростереотипів є антропостереотипність – обумовленість зовнішнім виглядом індивіда. У гетеростереотипах зовнішній вигляд представника етнічної спільноти найчастіше зв'язується з психологічними рисами. Наявність фізичної схожості в представників одного етносу укріплює думку про єдине походження і незмінність етносу в часі.

Порівнюючи автостереотипи й гетеростереотипи, Г.У.Солдатова виділяє ряд їхніх істотних відмінностей [9]. Гетеростереотипи «гомогенні й монолітні», а автостереотипи більш різноманітні й комплексні за змістом. Ця відмінність визначається дефіцитом інформації в першому випадку й деталізованим знанням у другому. Тому поведінка в міжгруповому контексті більш регламентована, ніж внутрішньогрупова. Крім того, автостереотипи більш неоднорідні, оскільки включають відносно самостійні етнічні прообрази. Внутрішньоетнічний поділ – результат історії і має об'єктивні підстави (мовні, територіальні, релігійні, етнокультурні). У гетеростереотипах ці підстави більш поверхові.

По-друге, якщо групі автостереотипи в більшості випадків позитивні, то гетеростереотипи мають набагато ширший емоційний діапазон. Ставлення до інших етнічних груп може варіювати від шанування до ненависті.

І, по-третє, в автостереотип потрапляють, головним чином, культурно прийнятні ознаки, а гетеростереотип служить резервуаром для негативних характеристик, небажаних у власній культурі й тому відчужуваних. Проте в змісті гетеростереотипів можуть посилюватися не лише негативно сприймані в себе риси, але й те, що цінується у власній культурі.

Сам етнічний стереотип внутрішньо діалогічний. Його структурні компоненти — авто- й гетеростереотипи, взаємодіючи, досягають певного рівня збалансованості. Тому в етноконтактній ситуації стереотип розглядається як основа процесу активізації міжкультурного взаєморозуміння. Відмінності між автостереотипом й гетеростереотипом відображають ступінь їхньої психологічної тотожності й рівень взаєморозуміння між народами [9].

Стереотип виконує роль чинника, що ініціює поведінку в конкретних ситуаціях. Чим більш значуща сфера поведінки, тим більше вона регламентована й оснащена набором типових, соціально прийнятних, поведінкових алгоритмів. На думку З.Сікевич, маніпуляція масовою свідомістю з боку інститутів влади або засобів масової інформації можлива саме тому, що вона відбувається за

допомогою «включення» тих або тих стереотипів. «Причому чим сильніше в масовій свідомості компонент міфологізований, тим успішніша ця маніпуляція, звернена до архетипів» [8, с. 112].

Стереотипи провають масові емоційні реакції, що визначають поведінку людей. Проте ряд дослідників констатує відсутність жорсткого зв'язку між характером стереотипів і поведінкою їхніх носіїв. «У цьому випадку виникає відомий в психології парадокс, виявлений Р. Ла Пьером: стереотипи міжгрупової ворожості, «знайомі», «вивчені» установки не завжди виявляються в реальній поведінці» [3, с.100].

Зв'язок стереотипу й поведінки не прямий, а опосередкований низкою чинників. Насамперед, це ситуаційні чинники – конкретні умови реалізації поведінки, нестабільні за рівнем нормативності та інформативності. Загалом, чим небезпечніша ситуація, тим менше впливають соціальні установки на поведінку людей. В афектному відношенні етнічні стереотипи конденсують історію міжнаціональної взаємодії. Автостереотипи – уявлення про свій народ – комплексні, деталізовані, позитивні й відображають культурно-прийнятні ознаки. Гетеростереотипи – уявлення про інший народ – гомогенні, монолітні й варіативні ознаки оцінювання. Характеристики співвідношення авто- й гетеростереотипів виступають психологічною основою міжетнічної взаємодії.

Стереотипи спонукають до безпосередньої поведінкової реакції на індивідуальному й, особливо, на масовому рівні. Вони викликають очікування певної поведінки, які не усвідомлено транслуються й схильні підтверджуватись.

Етностереотипи формуються, а головне, реалізуються в системі цінностей та способі життя. Форми репрезентації етностереотипів можуть бути різними, але найбільш доступні для фіксації та наукового спостереження системи поведінкових правил та структура ціннісних орієнтацій. Етнічні стереотипи впливають на етнічні антипатії (етногонізм) та симпатії, що визначають поведінку людей у ситуаціях міжетнічного контакту.

Стереотипи формуються на основі, з одного боку, наслідків, а з іншого – на основі когнітивних механізмів, що забезпечують узгодженість уявлень. Принципи зміни стереотипів можна умовно розділити на раціональні – засновані на мотивації, переконанні, знайомстві з контрстереотипною інформацією; та ірраціональні, що базуються на відображенні, наслідуванні, навіюванні.

Формування етнічних забобонів і упереджень, тих, що несуть в собі негативний заряд і ведуть до посилення міжетнічної напруженості, є серйозною перешкодою до взаєморозуміння між народами. У механізм формування стереотипів залучені не тільки схематизація, категоризація і т.п., але й інші когнітивні процеси, насамперед каузальна атрибуція, або приписування причин поведінки й досягнень індивідів на підставі групової (зокрема, етнічної) належності. Люди пояснюють поведінку впливом внутрішніх (особистісних, суб'єктивних) і зовнішніх (ситуативних, об'єктивних) чинників. При цьому вони схильні свої успіхи пояснювати своїми внутрішніми рисами, а невдачі – зовнішніми обставинами. Навпаки, успіхи інших частіше пояснюються зовнішніми, а невдачі – внутрішніми чинниками. Цей феномен нерозривно пов'язаний з функцією, яку виконує в психологічній структурі особистості «Я-образ», що складається як результат взаємодії базового оцінювального відношення людини до світу, себе та інших людей. Ця функція полягає в захисті позитивної самооцінки найрізноманітнішими способами: від завищення своєї самооцінки до заниження оцінки інших [2].

У соціальній та етнічній психології поняття «стереотип» зазвичай розглядають у співвідношенні з близькими за змістом категоріями «установки», «упередження» і «забобону». Г.Солдатова вводить ці поняття в поле міжетнічних установочних утворень, які містять «емоційно-оцінне ставлення до різних етнічних груп і характеризують рівень готовності до відповідних поведінкових реакцій у міжетнічному спілкуванні» [9, с.202]. Етнічний стереотип, на думку дослідниці, являє собою «насамперед, «культурне» утворення, природне і незворотне до того часу, поки існують народи та етнічні групи. Своєю чергою, упередження й забобон – це більше соціальні утворення: їх формування значною мірою залежить від конкретної соціально-історичної ситуації» [там само]. Упередження характеризується негативним емоційним зарядом і відповідає таким формам поведінки, як уникання спілкування й відхилення від міжетнічних контактів у певних сферах життєдіяльності. Забобон відрізняється значно вищою концентрацією негативних емоцій, «надмірне вихвалювання досягненнями та якостями власної нації в поєднанні з погордливим ставленням і неприйняттям інших народів» [там само]. У реальній поведінці забобони не обмежуються стратегією уникання, а виявляються в конкретних учинках дискредитуючого характеру.

Негативна дія етнічних стереотипів виявляється, насамперед, в етнічних упередженнях та установках, що впливають на поведінку особистості і стають потенційними чинниками і каталізаторами міжнаціональних конфліктів.

Упередження як явище буденної свідомості характеризується негативним ставленням лише до окремих етнокультурних характеристик іншого народу. Воно несе в собі негативну оцінку досить вузьких етнокультурних характеристик, торкаючись лише її конкретних культурно-специфічних особливостей, що є неприйнятними з культурних позицій своєї групи, тобто того етносу, який дає оцінку. Це, втім, не виключає позитивних оцінок решти сфер життєдіяльності іншого етносу, що сприяє нормальним міжетнічним контактам. У той самий час негативний гетеростереотип передбачає цілісну, тотальну негативну оцінку іншого етносу порівняно зі своїм. Якщо говорити про етноцентризм, то він є якісно іншим станом етнічної свідомості, в якому зафіксовано глобальний негативізм стосовно іншого народу, заперечення проявів його культури, майже до дегуманізації його членів, уявлень про них як про «не-людей». Оцінна поляризація між своїм та іншим етносом має в цьому випадку всезагальний характер і досягає високого ступеня вираження.

В аспекті нашого дослідження доцільним виявляється вивчення таких негативних проявів етнічних стереотипів у поведінці й судженнях студентської молоді, як етнічні упередження та негативні установки щодо інших етносів.

У проведеному нами дослідженні взяли участь 90 студентів української і 90 студентів російської національності. Емпіричним об'єктом дослідження стали етнічні стереотипи студентів Вінницького державного педагогічного університету. Студенти, охоплені експериментальною роботою, навчаються в Інституті іноземних мов, Інституті історії, етнології і права, Інституті фізичного виховання і спорту, на природничо-географічному факультеті.

Оскільки ми розпочали наше дослідження в непростий для держави період, коли мав визначитися провідний напрям української геополітики – життя в Європі в якості повноправного політичного суб'єкта, чи існування в союзі колишніх держав радянського табору в ролі маргіналізованого додатку Росії – нам цікаво було виявити наявність чи відсутність певних етнічних упереджень по відношенню до найбільш близьких у культурному й ментальному нам плані народів – росіян, білорусів, поляків. Але процес наукового пошуку й експериментальної роботи зазнав значних трансформацій у плані змісту й напрями діяльності через об'єктивні причини – загострення політичної ситуації в країні, трагічні події на Євромайдані, анексію Кримського півострова і вторгнення російських воєнізованих угруповань на терени України. Природно, що всі ці події змінили кардинальним чином ставлення студентів, охоплених експериментальною роботою, як до власного народу, так і – головним чином – до російського. У студентському середовищі нашого університету посилилася емоційна напруга: багато студентів, переважно російської національності не підтримували дії українських активістів – прихильників євроінтеграції, натомість чимала частка студентів української національності намагалася вступити у відкритий конфлікт зі студентами, як були на стороні зближення з Росією (Інститут фізичного виховання і спорту). Ми отримали можливість дослідити динаміку трансформації змісту етнічних стереотипів студентів української національності по відношенню до представників російського етносу, а також до власного народу, і студентів російської національності по відношенню до російського та українського народу упродовж декількох місяців воєнізованого конфлікту з Росією.

На констатувальному етапі експерименту нами були використані такі методики: асоціативний експеримент та семантичний диференціал.

У нашому дослідженні вербальний асоціативний експеримент здійснювався в груповій формі, шляхом заповнення бланків, що містять письмову інструкцію. В якості стимулів виступали назви національностей (українець, росіянин), на які респондентам пропонувалося написати асоціативні реакції в будь-якій формі.

Методика семантичного диференціалу з використанням факторного аналізу дала можливість глибше дослідити механізми стереотипізації та визначити найбільш типові характеристики представників досліджуваних етносів. Обробка отриманих в асоціативному експерименті реакцій здійснювалася за допомогою контент-аналізу. Динамічні тенденції аналізувалися в процесі міжгрупового зіставлення авто- й гетеростереотипів усередині етносів і міжетнічного порівняння.

На другому етапі нами було виділено семантичні універсалії – асоціативні реакції на стимул, які уживалися більш ніж двома респондентами в групі. Отримані частотні реакції кожної групи аналізувалися якісно. У результаті інтерпретації й міжгрупового зіставлення були виділені проблемні галузі взаємного сприйняття українських і російських респондентів.

Переважає кількість негативних відповідей в автостереотипі стосується міжособових, діяльнісних і поведінкових проявів: найчастіше об'єктами самокритики російських студентів виступають лінощі, пияцтво, грубість, злість. Причому, тільки в одному ранзі негативні характеристики (лінощі) переважають позитивні. Із збільшенням досвіду міжетнічної взаємодії, особливо позитивного досвіду,

число негативних відповідей за рангами підвищується, виняток становлять згадки про пияцтво, кількість яких, радше, стабільна.

У гетеростереотипі за кількістю негативних відповідей домінують поведінкові, зовнішні характеристики й міжособові параметри. Тобто об'єктами критики виступають в основному хитрість, заздрісність, пихатість, запроданство. Наявність негативного досвіду по-різному впливає на негативний зміст гетеростереотипів. Так, у констатувальному експерименті акцентована критика зовнішності, а при здобутті негативного досвіду міжетнічної взаємодії домінують негативні характеристики поведінки. Переважна кількість негативних відповідей в автостереотипі українських респондентів стосується поведінкових рис: хитрості, користолюбства, заздрості. У гетеростереотипі за кількістю негативних відповідей домінують характеристики діяльності, поведінкові й міжособові характеристики. Тобто об'єктами критики виступають в основному лінощі, пияцтво, грубість. Зростання об'єму негативного досвіду по-різному впливає на негативний зміст гетеростереотипу. Так, при негативному досвіді спілкування в соцмережах критика загалом стосується міжособових проявів (грубощі), а при збільшенні досвіду безпосереднього спілкування кількість негативних відповідей стабілізується, змістовно акцентуються пияцтво та лінощі.

Обробка асоціативних реакцій здійснювалася за допомогою класифікації за рангами, приклади ранжування представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Матриця контент-аналізу асоціацій

№ рангу	НАЗВА РАНГУ	ПОЗИТИВНІ РЕАКЦІЇ	НЕГАТИВНІ РЕАКЦІЇ
P1	Загальний стиль поведінки	простота, відвертість, чесність, терпимість, порядність, постійність	злість, нещирість.
P2	Загальний стиль діяльності	працьовитість, витривалість, працездатність	лінь, халатність, нехлюйство.
P3	Ставлення до людей	гостинність, привітність, чуйність, милосердя, товариськість	заздрість, недовірливість, нетактовність, пихатість
P4	Ставлення до себе	гордість, самолюбність, невибагливість	Комплекс меншовартості
P5	Вольові якості	терпіння, стійкість, врівноваженість, сміливість	покірність, нерішучість.
P6	Якості розуму	розум, кмітливість, допитливість, талановитість	дурість, обмеженість, бездарність.
P7	Емоційні якості	чутливість, сентиментальність, поривчастість	бездушність, імпульсивність.
P8	Соціальна поведінка	патріотизм, колективізм, національна гордість	пияцтво, соціальна пасивність, паразитизм.
P9	Ментальні характеристики	віра в доброго царя, широта душі, волелюбство	Запроданство, шовінізм
P10	Характеристики зовнішності	описи тіла і оцінка цих характеристик (краса, охайність, акуратність)	негативна оцінка зовнішніх характеристик (неохайність, неакуратність).

Згідно з представленою інформацією, випробовувані, які не мають негативного досвіду міжетнічної взаємодії, вважають українців спорідненим, близьким етносом, оцінюють стимул, насамперед, за допомогою загальноповедінкових і символічних ментальних характеристик. Ранги, що характеризують самоставлення, волю, якості розуму, емоції і зовнішність представлені незначним числом асоціацій.

Після набуття негативного досвіду міжетнічної взаємодії випробовувані оцінюють стимул, насамперед, за допомогою загальноповедінкових і міжособових характеристик. Ранги характеризують стиль діяльності, самоставлення, волю, якості розуму, емоції. При порівнянні можемо побачити зростання показників загальноповедінкових, міжособових і зовнішніх характеристик (P1, P3, P10) і скорочення кількості проявів соціальної поведінки (P4). Загалом зіставлення показників дозволяє

фіксувати в автостереотипах російських респондентів позитивну динаміку показників першого й третього рангів (P1, P3). Тобто наголошується зростання використання в автостереотипі загальноповедінкових і міжособових характеристик. Крім того, спостерігаються схожості в характері змін ряду показників: стилю діяльності, інтелектуальних і ментальних характеристик (P2, P6, P9) – всі вони знижуються на етапі набуття негативного досвіду міжетнічної взаємодії.

Зі свого боку, автостереотипи обох груп демонструють схожу динаміку діяльнісних, інтелектуальних і ментальних характеристик. Показники цих рангів знижуються під час переживання негативного досвіду міжетнічної взаємодії. Можливо, ступінь значущості цих властивостей знижується в умовах безконфліктного спілкування, і актуалізується під впливом негативного досвіду міжетнічної взаємодії, що розширюється. Відмінності динаміки автостереотипів стосуються показників загального стилю поведінки – зниження в українців і зростання у росіян.

Таким чином, на основі порівняння авто- і гетеростереотипів як суперечливий момент взаємного сприйняття на етапі констатувального експерименту, в період мирного співіснування народів, можна відзначити значну частку негативних якостей (злість, грубість, лінь, пияцтво) в самосприйнятті російських респондентів, які швидше спростовуються в сприйнятті українців (згадані доброта, ввічливість, сумлінність). Як негативний зміст гетеростереотипу українців побічно виражається прояв розбещеності в поведінці росіян.

У сприйнятті українських респондентів автостереотип утілюється в активній діяльності, інтелекті, хоробрості, позитивних міжособових і суперечливих поведінкових характеристиках. Зі свого боку, для російських респондентів образ «типового українця» виявляється в працьовитості, суперечливих поведінкових і міжособових властивостях.

У сприйнятті українських респондентів на етапі констатувального експерименту образ «типового росіянина» асоціюється з людиною, що володіє позитивними поведінковими і міжособовими характеристиками, розумним, таким, що п'є, вольовим, швидше бездіяльним.

Для російських респондентів у констатувальному експерименті автостереотип утілюється, насамперед, в позитивних поведінкових і переважно позитивних міжособових властивостях, розвиненому інтелекті, лінощах, пияцтві й привабливій зовнішності. Крім того, актуалізований історичний ментальний образ, що, на наш погляд, свідчить про актуалізацію процесів етнічної ідентифікації російських респондентів.

Підведемо підсумки *аналізу семантичних універсалій*. Російські респонденти акцентують комплекс меншовартості українця, його заздрисність, націоналізм. Крім того, психологічні риси викликають негативну оцінку — це хитрість, користолюбство, запроданство українців.

Українські респонденти відзначають зарозумілість росіян, їхні лінощі, схильність до пияцтва, паразитизму. Інших виразних негативних характеристик не виявлено.

Змінюється картина через декілька місяців, після набуття негативного досвіду міжетнічної взаємодії. Студенти російської національності починають акцентувати в гетеростереотипі українця загальний стиль поведінки й характеристики розуму українців (P1, P6), зокрема: злість, нещирість, дурість і обмеженість. Натомість в автостереотипі росіян зростають показники за рангами P1, P8, P9 – чесність, патріотизм, колективізм, волелюбство. Студенти української національності в гетеростереотипі демонструють зміни показників за рангами P6, P7, P8, P9 – розумові характеристики, емоційні властивості, соціальну поведінку й ментальні характеристики (обмеженість, шовінізм, імпульсивність, віра в доброго царя). Натомість в авто стереотипі відбувається зростання показників за рангами P4, P8, P9 – ставлення до себе, соціальна поведінка, ментальні характеристики: гордість, колективізм, патріотизм, волелюбство.

Таким чином, можемо спостерегти наявність етнічних упереджень і негативних установок в гетеростереотипах українців і росіян по відношенню один до одного, що постійно актуалізуються і підтримуються ідеологічними механізмами в Росії та деяких регіонах України, негативно впливаючи й на автостереотипи росіян та українців, поглиблюючи міжетнічну напруженість. На цьому етапі очевидно стала потреба в негайній розробці тренінгу міжетнічної толерантності, участь у якому дозволить подолати негативні наслідки стереотипізації і побудувати простір для конструктивного діалогу хоча б на локальному рівні.

Висновки. Для вивчення динаміки етнічних стереотипів представників двох етносів, що донедавна вважалися спорідненими і дружніми – російського та українського – проте волею долі опинилися в ситуації міжетнічного конфлікту, нами було розроблено програму дослідження, що поєднувала методи експериментальної психосемантики (асоціативний експеримент і семантичний диференціал) і методи, спрямовані на розуміння етнічних проявів (контент-аналіз і соціально-психологічний тренінг). Ми припустили, що на основі такого підходу можуть бути отримані зіставні результати вивчення динаміки

етнічних стереотипів (у характеристиках спрямованості й змісту) юнаків та дівчат української та російської національностей під впливом різного досвіду міжетнічної взаємодії.

Динаміка спрямованості етнічних стереотипів на проміжному етапі дослідження загалом виявлялася у збільшенні частки негативних характеристик, що зумовлювалося актуалізацією контрстереотипної інформації, яка постійно надходила як із безпосередніх контактів, так і зі ЗМІ, де висвітлювалася інформація про реакцію росіян на події в Україні. Динаміка змісту стереотипів може бути охарактеризована такими тенденціями: негативний досвід міжетнічної взаємодії сприяє зміні кількісних показників етнічних стереотипів, якісні зміни відбуваються вже на етапі набуття позитивного досвіду міжетнічної взаємодії в ході соціально-психологічного тренінгу етнічної толерантності, що виявляється в диференційованості змісту і домінуванні внутрішніх психологічних характеристик над зовнішніми – це, зі свого боку, свідчить про зниження стереотипності сприйняття, подолання негативних етнічних упереджень і установок по відношенню до представників іншого етносу.

Специфіка змісту виявляється також в наявності проявів ксенофобії в характері етнічних стереотипів респондентів-росіян і актуалізації захисних тенденцій у стереотипах етнічних українців, можливо, існування ксенофобії і захисних складових стереотипу українців відображає позапсихологічні сторони аналізованої проблеми, зумовлюючись чинниками історичними та геополітичними.

На основі порівняння результатів асоціативного експерименту нами виділені схожість і відмінності в характері динаміки етнічних стереотипів респондентів. Схожі тенденції виявляються в тому, що *негативний досвід міжетнічної взаємодії*: активізує зростання критичного ставлення до представників свого й іншого етносів; викликає поглиблення, психологізацію змісту етнічних стереотипів. Специфічні тенденції виявляються в тому, що під впливом негативного досвіду міжетнічної взаємодії: у російських респондентів актуалізується етнічна й громадянська ідентичність; в українських респондентів зафіксовані прояви механізмів психологічного захисту. Аналіз асоціацій респондентів дозволив виділити ряд суперечностей взаємного сприймання, які буде використано в подальшій експериментальній роботі, зокрема для розробки тренінгу етнічної толерантності, яка у наш час стає важливою умовою безпечного співіснування різних етносів у лоні людської цивілізації і сталого розвитку в майбутньому.

Література

1. Агеев В.С. Влияние факторов культуры на восприятие и оценку человека человеком / В.С. Агеев // Вопросы психологии, 1985. – №3. – С.135-140.
2. Асмолов А.Г. Установка // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 419 с.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.Касьянов – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
4. Кон И.С. Социологическая психология: Избранные психологические труды / И.С. Кон – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «Модек», 1999. – 560с.
5. Крысько В.Г. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций / В.Г. Крысько. – М.: Издательство «Экзамен», 2002. – 448с.
6. Поршнев Б.Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Поршнев Б.Ф. – М.: Смысл, 1973. – 267с.
7. Почебут Л.Г. Социальные общности. Психология толпы, социума, этноса / Л.Г. Почебут – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 284с.
8. Сикевич З.В. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю.А. Поссель – СПб.: Питер, 2005. – 267с.
9. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова – М.: Смысл, 1998. – 389с.
10. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. – М.: АспектПресс, 2007. – 368с.
11. Стефаненко Т.Г. Язык, этническая идентичность и межэтническое взаимодействие // Межкультурный диалог: Лекции по проблемам межэтнического и межконфессионального взаимодействия / Под ред. М.Ю. Мартыновой, В.А. Тишкова. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – С.367–399.